378(082)
Ф79

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. М. ДРАГОМАНОВА
ФУНДАЦІЯ ім. ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ
МІСЬКИЙ ТА ЖОВТНЕВИЙ РАЙОННИЙ ВІДДІЛИ
НАРОДНОЇ ОСВІТИ м. КРИВОГО РОГУ

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

(Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції)

частина II

КИЇВ—КРИВИЙ РІГ
1996 р.

ка під впливом романтизму позбавилася церковнослов'янського шару» (4; 55). Отож стає очевидним, що близькість староукраїнщини до мови Московського князівства може пояснюватись не стільки виходом із єдиної міфологічної колиски, скільки впливом на їх структуру церковнослов'янщини.

Таким чином, вироблення уміння відчувати систему мови у неперервноому русі, відштовхуванні і зіткненні з іншими подібними системами, а через мову відчувати рух історії та культури свого власного народу є, на наш погляд, основним напрямком формування національної самосвідомості студентської молоді при вивченні конкретної лінгвістичної дисципліни історичного циклу.

Використана література

1. Баган О. Юрій Липа: людина і мислитель. — Київ: Видання Конгресу Українських націоналістів, 1994.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984.
3. Ільницький М. М. Західноукраїнська і емігрантська поезія 20—30-х років. — К.: Товариство «Знання» України, 1990.
4. Медведєв Ф. П. Нариси з української історичної граматики. — Харків: ХДУ, 1961.
5. Якобсон Р. Работы по поэтике. — М.: Прогресс, 1987.
6. Якубинский Л. П. История древнерусского языка.—М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1953.

Л. Р. ШПАЧУК,

Кривий Ріг

ПРО ДЕЯКІ АКТИВНІ ПРОЦЕСИ ЗБАГАЧЕННЯ УСНОГО І ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ

Для нашого часу характерним є збагачення як усного, так і писемного мовлення новими словами і словосполученнями, які ще в недавньому минулому або не існували, або ж мали вузьку сферу вживання. Це зумовлено цілим рядом національно-політичних і економічних факторів, зокрема зміною статусу українсько їмови (Віняр, 11), зміною ставлення носіїв літературної мови до її соціальних модифікацій-сленгів (Крисін, 46), процесом демократизації сучасної

мови, який характерний для багатьох розвинених мов світу (Винкуров, 24), поглибленням людського пізнання, появою новонароджених економічних реалій тощо.

Безумовно, аналіз шляхів і засобів кількісного та якісного збагачення лексичного складу вимагає глибокого та уважного дослідження, але простежити деякі активні процеси виникнення нових слів і словосполучень дає змогу матеріал окремих газетних видань, зокрема, таких як «Голос України», «Молодь України», «Вісті з України», «Шлях перемоги», «Міст» тощо.

Спостереження за мовою цих видань засвідчують, що всі випадки творення нових слів, як правило, не виходять за межі словотвірних норм української літературної мови. Продуктивними залишаються традиційні морфологічні способи словотвору. Наприклад, серед суфіксальних новотворів численна група назв осіб: **відродженець, дудаєвець, жириновець, сангаковець, красенівець, піклувальник, ітедешник, блокувальник, забудовник, державник, нетрадиційник, тіньови, стабілізатор, ліквідатор;** новотвори, які називають предмети, явища і процеси: **кравчуківка, тетчеризм, мічурінізм, жироновщина, лисенківщина, мафіонізація, екологізація, ваучеризація, цілительство, контактерство, українство, спонсорування, квотування, рухівський** (програма), **радянськість, капеересівський** (гасла) тощо.

Високу продуктивність в оформленні нових слів виявляють різні за походженням префікси, наприклад, **нечечен**ець), **міжрелігійний** (форум), **сспівзасновник, співголова, нець, несанкціонований** (мітинг), **міжконференційний** (злагонадмарафон, **надгроші, надмонополізм, позапартійний** (видання), **підросійський** (Україна), промаланчуківський (штаб), **проімперський** (сила), **пострадянський** (варіант), **постчорнобильське життя, постгекачепістський** (з'їзд), **суперкомп'ютер, суперживник, суперсад, неосталінізм, дестабілізація, деколективізація, екс-мер, екс-депутат, екс-черниця, антикризових** (програма), **антивірусний** (засіб), **антиукраїнський** (погляд), антинезалежник.

До префіксально-суфіксальних новотворів належать такі: **покоричневіння, закомуфлювати, заініціанувати, деленізація, департизація, деядеризація, ожлобілий** (депутат), **позаблоковість** тощо.

Ціла низка нових слів, за нашими спостереженнями, утворилася флексійним способом. Мотивуючими таких новотворів є власні назви людей: **ніноандрєєвці, єгорлігачовці, троцькі, бронштейни, чингісхани, іллічі, віссаріоновичі, ро-**

бін гуди; прізвиська тварин: **лайки, мухтари**; власні географічні назви: **прип'яті, чорнобилі, джомолунгми**; назви літературних творів: **анжеліки, одіссеї** тощо. Такий спосіб творення нових слів А. Нелюба (112) відносить до кореляційного типу словотвірних процесів, а на думку Кубрякової він — парадигматичний, оскільки за своїм протіканням нагадує те, що в морфології прийнято називати парадигматичним вирівнюванням.

Серед композитів значне місце займають деривати, утворені за допомогою стандартних — переважно усічених частин слів з усталеною семантикою (Марченко, 96) або префігірованих елементів (Канападзе, 97). Передусім це інтернаціональні за походженням компоненти типу **вело-, бібліо-, теле,, біо-, відео-, кіно-, мікро-, макро-, міні-, псевдо-, енерго-, термо-, фіто-, урино-, гермо-, зоо-, інтер-, мульт-**: велоновини, велодизайнер, бібліотерація, телерух, телереклама, біозанепад, біоенерготерапія, біовампір, біокомп'ютер, біоенергоінформація, відеоогляд, відеопоезія, кіноправда, кіномова, мікротвердість, мікролептон, макроекономіка, мінікомп'ютер, міні-АТС, псевдодемократ, псевдопідприємство, термояд, термодвигун, фітотерація, фітоцентр, уринотерація, зоокуточок, інтерзухвалість, інтеррух, мультсеріал тощо. За допомогою з'єднувальних голосних -о-, -е- утворилися такі композити: **медоводолікування, імперохолоп, нафтодолари, нафтомафія, купонокарбованець, сміхопанорама, дефіцитоанемія, різновеликий** (профспілки), **загальнокримський** (конгрес), **державномафіозний** (еліта), **близькосхідний** (криза), **хоротерапія, танцететерація.**

Потребою в номінації складних, комплексних явищ і об'єктів дійсності пояснюється утворення описових назв (Пархонюк, 86) або юкстапозитів (Жовтобрюх, 315): **депутат-однопартієць, інженер-еколог, медсестра-реабілітатор, генерал-гетьман, вечір-вшанування, виставка-продаж, магазин-музей, школа-гімназія, школа-комплекс, кав'ярня-клуб, країни-донори.** Серед юкстапозитів значна кількість таких, що мають у своєму складі запозичені лексеми: **бізнес-клас, бізнесмен-турист, шоу-балет, виставка-шоу, рух-прес, прес-центр, рок-концерт, хіт-рік, хіт-парад, бліц-конкурс, бліц-інформація** тощо.

На думку Ісаченко (399), «втрата формальної і семантичної розчленованості найменувань є одним із основних законів мови». Численні випадки семантичної конденсації (Шмельов, 8) дійсно підтверджуються зазначеною закономірністю. Це передусім різні абревіатурні утворення — ча-

сткові, поскладові, буквені, звукові та комбіновані: **адмінісистема, адмінсправа, спецгрупа, спецзамовлення, приватбанк, приватмагазин, партбос, профбос, профжур, хіропракт, спорткур'єр, укрсоцбанк, укрінбанк, телефан, музфан, генпідрядник, комселяни, Київськбуд, ДемПУ** тощо. Висока продуктивність абревіаційного способу словотвору пояснюється можливістю звести найскладніші назви понять до стислих скорочених слів, що, за словами Коваль (18), економить як час, так і зусилля.

Очевидно зміни у ставленні до соціолектів спричинили появу на сторінках газет усічень, які побутують переважно в усьому мовленні певних соціальних груп (Клименко, 114): **фонат, фан, совок, ділок** (від ділити), **міняло, гуманітарка, жуйка, велик, телик, відик, мультик, тусня, тусовка** тощо. Климено вважає, що особливість творення усічень відповідає діючій у мові тенденції до заощадження мовних засобів при спілкуванні.

Однак закон конденсації порушується постійним і регулярним виникненням у газетному мовленні складних найменувань (синтаксичних дериватів). Причому, деякі з них мають статус слова (Кубрякова, 90). За кількісними параметрами і частотністю вживання вони не поступаються новим однокомпонентним найменуванням, скажімо, назви громадсько-політичних і культурних заходів: **доброділйні акції, доброділйні заходи, ділові ігри, конкурс краси, виставка модерних ікон, конкурс юних програмістів;** назви нових суспільно-політичних реалій: **мале підприємство, спільне підприємство, акціонерне товариство, валютна біржа, біржа інтелектуальної праці, приватна компанія, приватна освіта, благочинний фонд** тощо. Нові орієнтири в економіці зумовили виникнення складних найменувань з опорними словами **ринок, ринковий: закон ринку, ринок цінних паперів, грошовий ринок, вільний ринок, ринкові відносини, ринковий клуб, ринкова реформація** тощо.

Продуктивну модель складних найменувань історичного часу становлять такі, в яких зафіксовано зв'язок з іменами державних діячів, наприклад, **брежнєвські застійні часи, час хрущовської «відливи», період хрущовського скорочення, часи Кравчука-Зленка** та інші. Частовживані в газетному мовленні часові найменування типу **концтабірна епоха, економічна епоха, епоха посткомуністичної демократії, постчорнобильський період, час хірургічних втручань, час «ікс», Києво-Могилевський час** тощо.

Оскільки великої ваги останнім часом набули питання збереження і захисту навколишнього середовища, то поміт-

но зросла кількість складних найменувань семантичного поля «екологічний»: **екологічна програма, екологічна школа, екологічна міліція, екологічна свідомість, екологічний патруль, екологічне виховання, екологічні порушники, екологічна катастрофа** тощо. Реалізує значення **«екологічний»** прикметник **зелений** у складних найменуваннях типу **зелений урок, зелений рух, зелене об'єднання, зелений патруль, «Зелена брама», «Зелена хвиля»** тощо.

Нові найменування започаткувала назва Чорнобиль: **чорнобильська аварія, чорнобильський вибух, чорнобильська катастрофа, чорнобильське лихо, чорнобильський синдром, чорнобильський стрес** та інші.

Надзвичайно потужним струменем вливаються в газетне мовлення, стають загальновідомими і загальновживаними складні найменування самантичного поля **комп'ютер**, наприклад, **комп'ютерські ігри, комп'ютерні класи, комп'ютерні уроки, комп'ютерна графіка, комп'ютерна вірусологія, комп'ютерна технологія, комп'ютерна преса, центр комп'ютерної інформації** тощо.

Безперечно, можна продовжити перелік складних найменувань, оскільки факти, які підтверджують посилення аналітизма в газетній лексиці, досить значні, на що свого часу вказував також Шмельов (10). Якщо ж врахувати, що складні найменування відрізняються від однокомпонентних назв (слів) «більшою точністю» (Левковська, 199; див. також Кубрякова, 70), то стане зрозумілим поширене вживання складних найменувань газетами, які вперше називаючи нові поняття, слідком за усним мовленням, вдаються до використання описових багатокомпонентних назв.

Вагоме місце в збагаченні усного і писемного мовлення належить лексико-семантичним новотворам. Це передусім нові власні назви, утворені способами трансонімізації та онімізації (Карпенко, 6). Так, зокрема, трансонімізацію, утворені такі назви: **Славутич**— корпорація **«Славутич», центр мистецтв «Славутич», концерн «Славутич», ліга кікбоксингу «Славутич»; Ворскла — акціонерне товариство «Ворскла»; Прип'ять — радіометр «Прип'ять»; Україна — фірма «Україна», інвестиційна компанія «Україна»; Кассандра — фірма «Кассандра»; Ємеля — фірма «Ємеля»** тощо. Серед дериватів, утворених способом онімізації від апелятивів, також переважно ергоніми (Соколова», 65): **коровай — кав'ярня «Коровай»; сяйво — фірма «Сяйво»; зоря — агрофірма «Зоря»; едельвейс — МП «Едельвейс»; республіка — корпорація «Республіка»; ветеран — кав'ярня — клуб «Ветеран»; урожай — торговий павільйон «Урожай»;**

лима і агрофірма «Лиман»; дзвін — пропагандистський рейд «Дзвін» тощо.

Збагаченню усного і писемного мовлення сприяє, за нашими спостереженнями, широке й інтенсивне використання вузькотермінологічної лексики. Внаслідок чого терміни зазнають семантичних змін, які можна представити так: образне переосмислення (на семантичному грунті метафори або метонімії) — переносне вживання — переносне значення (Канападзе, 87). Очевидно саме у такій послідовності відбувається процес часткової і повної детермінологізації.

У випадку, коли термін уживається «у невластивому розумінні і метафорично через приєднання якогось слова» (Кониський, 76), то, на наш погляд, ми маємо приклад переносного вживання терміна (часткової детермінологізації). Термін і похідна від нього лексема пов'язані мотиваційними відношеннями, які виразно сприймаються мовцями, наприклад, **нерв** — нерв сучасності; **фабула** — фабула демократії; **дальтонізм** — душевний дальтонізм; **еліксир** — психологічний еліксир; **гени** — хліборобські гени; **темпоритм** — темпоритм уроку тощо. Отже, переносне вживання терміна зумовлюється не тільки тим, щоб просто дати найменування новому явищу, а й тим, щоб дати йому характеристику «внаслідок незвичної предметної віднесеності слова (Амосова, 158).

Широка сфера і частотність уживання терміна поступово зумовлюють втрату «образного ореолу» (Канападзе, 83), тобто переносного вживання, при якому слово завжди притягується до певного асоціативного поля. Це приводить до появи переносного значення, яке, на думку Смирницького, стає одним із постійних «лексикофразеологічних варіантів слова». Наприклад, **епіцентр, русло, тур, фінал, арена, спектр, вертикаль, тил, контекст, модель, зона, текст, битва** тощо. Але, якщо слово внаслідок широкого вживання повністю втрачає образність, а разом з цим і мотиваційні відношення з вихідним терміном, як стверджує Капанадзе (92), то можна припустити, що процес повної детермінологізації — це процес утворення нового слова (Див. також Степанов, 19).

Зрозуміло, що перелік конкретних мовленнєвих фактів та з'ясування шляхів і причин появи нових номінативів можна значно продовжити. Однак, навіть такий незначний за кількісними параметрами фактичний матеріал, дає підстави для висновків про те, що збагачення усного і писемно-

го мовлення відбувається завдяки утворенню нових слів і словосполучень, розширенню й активізації вживання вже існуючих у мові слів, переходу вузькотермінологічної лексики до складу загальновживаної, а також утворенню нових лексико-семантичних номінативів.

Зазначимо, що розгляд новотворів проводився в динамічному аспекті, що обумовлено і рівнем аналізу — усне і писемне мовлення, яке зазнає змін раніше, ніж мовна система, що лежить у його основі.

Т. І. ВАВРИНЮК

СТРУКТУРНІ ФОРМИ ПРЯМОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ КАЗЦІ

Мова казки є синтезом національних мовних традицій (усталених норм) та спонтанності усної загальнонародної мови.

Як зазначив К. В. Чистов, однією з особливостей функціонування казкового тексту є своєрідна нерівномірність його внутрішньої структурної упорядкованості: одні сегменти є сталими сполученнями, харктерними для ряду текстів (формули, типові місця), інші ж являють собоою вільне сполучення слів, близьке до відповідних сегментів розмовної мови.

Найбільш точним відтворенням сегментів розмовної мови в українській народній казці є мова персонажів, що реалізується в діалогах і монологах.

У синтаксичному плані мова персонажів казки є завершеною конструкцією, однак її автономність виявляється лише зовнішньо. Семантично вона підпорядковується або ж власне словам автора, або попередньому контексту, яким автор підводить слухача до сприймання безпосередньо прямої мови.

Традиційно вважається, що «пряма мова (лат. oratio recta) — дослівне відтворення чужого висловлювання, що супроводжується коментуючою реплікою того, хто це висловлювання пердає («словами автора»[1]). Але це лише загальне визначення. Єдиного тлумачення прямої мови у лінгвістичній літературі на сьогодні ми не знаходимо.

У зв'язку з цим доцільно розглянути деякі найбільш прийнятні, на нашу думку, погляди сучасних мовознавців. Зокрема С. Ю. Крючков розглядав пряму мову як член прос-

[1] Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990, с. 404.